

המשנה והוראתה

מדריך למורה להוראת משנה
ולהוראת סדרת הספרים "פרקי משנה"

אוניברסיטת בר-אילן
פרויקט תושבע"פ מ"ד

משרד החינוך והתרבות
המנהל הפדגוגי
האגף לתכנון לימודים

הוצאת מעלות
ירושלים תשנ"ז

התוכן

תעוד: ד"ר יהודה איזנברג

המתכברים: יהודה שוורץ, בנימין דומביץ, דוד בן-דחאן, רות אבידן, אלימלך פרוכט ויהודה איזנברג

עריכה לשונית: יעל אלבוחר

עטיפה: אביגיל דורה

עיצוב: שרונה אשכנזי

5 לתולדות הוראת המשנה בבית"ס הממ"ד / יהודה שוורץ

5 הקדמה

7 א. הצעות שונות ללימוד משנה

13 ב. סיכום הגישות באופן סכימטי

15 ג. סיכום

17 המשנה והוראותה / בנימין דומביץ

17 מבוא

18 תלמוד תורה

29 המטרות והשתקפותן בספרי הלמוד

34 פרקי משנה - עקרונות ומבנים

הזרכה מפורטת להוראת הסדרה "פרקי משנה"

49 פרקי משנה: סוכה

62 פרקי משנה: ברכות

81 פרקי משנה: ראש השנה

91 פרקי משנה: סנהדרין

103 בית דין

118 פרקי משנה: פסחים

129 פרקי משנה: בבא מציעא ובבא בתרא

המדרגים למורה להוראת הסדרה "פרקי משנה" (עמודים 17-144) מצויים

גם באינטרנט: ניתן לקרוא אותם ב"אתר לימודי היהדות", במדור "תורה שבעל פה" / ספרי לימוד שהוכנו על ידי הפרויקט לתושבי"ע.

כתובת האינטרנט של "אתר לימודי היהדות":

<http://www.jercol.macan98.ac.il/daat.html>

הצוות הונחה בעבודתו על ידי הוועדה לתכנון תושבי"ע לממ"ד, ואלה חבריה:

י"ד הוועדה פרופ' יצחק גילת

חברי הוועדה: נסים אליקים, מיכאל אסולין, הרב שלמה ברנשטיין, הרב אהרון

גרי, הרב ד"ר מאיר גרוזמן, בנימין דומביץ, הרב יחיאל וסרמן, הרב

חיים טובלסקי, הרב שמעון לוי, מנחם לאבל, רחמים מלמד, הרב

יהושע נוימן, יצחק קרני, הרב דב שחר, הרב נפתלי שטיינברג.

לתולדות הוראת המשנה בבית הספר הממ"ד

הקדמה

בחודש אדר תשי"ד פרסם משרד החינוך והתרבות את תוכנית הלימודים לבית הספר היסודי הממלכתי והממלכתי דתי לכיתות א'-ד'. בשנת תשט"ו התפרסמה תוכנית לכיתות ה' - ח',¹ בתוכנית זו יוחד פרק למקצוע תורה שבעל-פה ולהוראת המשנה כחלק ממקצוע זה.²

בקורות רבה הושמעה על החישיגים בלימודי תורה שבעל פה בבתי הספר בישראל. צבי אדר כותב: "בחינוך הכללי הוראת התנ"ך נחשבת להצלחה, ואילו הוראת התורה שבעל-פה היא הכישלון הגדול של בית הספר הממלכתי... גם בחינוך הממלכתי דתי נכשלו בלימוד התורה שבעל-פה, אולם אין מוכנים להורות בכך".³

בדברי סיכום לפרק תוכנית הלימודים במשנה בחוברת "מיושנים שנות לבטיסם" כותב י' אייזנברג: "השוואת תוכניות הלימודים השונות לבית הספר היסודי ולבית הספר התיכון מביאה אותנו למסקנה המדהימה, כי חומר הלימודים בבית ה' אינו שונה מחומר הלימודים בכיתה י"ב".⁴ על פי דבריו, לא קיימת התפתחות מיוחדת לגבי תוכנית בתוכניות הלימודים מכיתה לכיתה, ובעצם, נדמה, כי "תוכנית הלימודים במשנה לבנות אינה מכוונת למטרה כל שהיא, אלא כדי למלא את שעות לימודי הקודש הקצובות לבנות בתוכנית הלימודים".⁵

¹ תוכניות הלימודים לביה"ס העברי נכתבו כבר לפני הקמת המדינה, אולם היתה חשיבות מיוחדת לתוכנית הלימודים מקיפה וכוללת שנכתבה לאחר קום המדינה, לאחר ביטול הזרמים בחינוך וחקיקת חוק חינוך ממלכתי. על תוכניות הלימודים טרם הוקמה המדינה עדיין: יוסף עזריהו, החינוך העברי בא"י (רמת גן, תשי"ד).

² יהודה אייזנברג פרסם חוברת מעניינית וחשובה על תולדות תוכניות הלימודים בתושב"פ: "מיושנים שנות לבטיסם" בהוצאת משרד החינוך והתרבות, האגף לתוכניות לימודים (ירושלים, תשמ"א). עדיין שם, עמ' 41 ואילך, על תוכנית הלימודים במשנה.

³ צבי אדר, החינוך היהודי בישראל ובארצ"ב (תל-אביב, תשי"ל) עמ' 76 ואילך.

⁴ אייזנברג (לעיל הערה 2), עמ' 45.

פרק א' – הצעות שונות ללימוד משנה

1. בשנת תשי"ד פרסם יוסף היינמן חוברת בשם "שיעורים במסכת פאה", ובה הדרכה להוראת המסכת.⁸

החוברת מציעה "מערכה-שיעורי", שנועדו לסייע ללומד. במערכה-שיעור אלו מופיע חומר רב ומגוון מכל המקורות, ובשלי המקורות ישנן שאלות, המובילות לעיון פעיל. השיטה שבחוברת נועדה להכשיר את הלומד ללמוד באופן עצמאי. ביסודה דומה השיטה לשיטת גלינונותיה של פרופ' נחמה ליבוביץ' בלימוד החומש.

בהקדמתו כותב היינמן: "לפי עצם מהותה ראויה היתה המשנה לשמש כספר לימוד עממי. הסדר והניסוח הברור, הלשון העברית הצחה, ריכוז כל החומר הקשור לשטח מסויים של החלכה במסכת אחת או בחלק ממנה - כל אלה מעלות חשובות רח"ו. ובכל זאת, מעיד היינמן, אין לימוד המשנה נפוץ, וההוראה נתקלת בקשיים מהותיים, כגון: חוסר ידיעות מוקדמות, הנחוצות להבנת המשנה, פירושים מסורתיים, המכבידים על הלומד, ולימוד יבש מחוסר טעם ועניין ללא המתנה, המצניין את לימוד הגמרא.

דרכו של היינמן לפתרון הבעיות הללו היא בגיוון החומר המוגש לתלמיד ובתיבול המשניות בעניינים שונים, כמו: העלאת שאלות פרשניות ולמדניות, השוואת משניות ומקורות אחרים אלו עם אלו, שאלות של פסק הלכה, בעיות מדעיות והסטוריות, הדגשת רעיונות וערכים מסורתיים דתיים, עיסוק בבעיות ערכיות המשנה, במבנה המסכת ובסידור החלכות במשנה, טיפול בסיגנון ובניסוח. לדעת היינמן, שיטה כזו יכולה לשמש גם הכנה ללימוד גמרא.

נדמה, שבדברי היינמן נכללה תמצית הרעיונות והאמצעים, שהוצעו בתקופה מאוחרת יותר. יש בדברי הצעות בגיוון פרשני, בגיוון הלכתי, בגיוון רעיוני, בגיוון ספרותי ולשוני ואף בגיוון הסטורי, מדעי ומחקרי. אולם דווקא בדברי הפנים היה משום חסרון, בבחינת "תפסת מרובה - לא תפסת".

גישת היינמן לא נקלטה בבתי הספר, אף על פי שהוא פרסם שיעורים גם למסכתות: ראש השנה, תענית ומגילה.⁹ כנראה, הסיבה לכך נעוצה בחוסר מיומנות של המורים ובחוסר רצון ללמוד משנה באופן מסורתי עם הפרשנים, המופיעים "על הדף".

⁸ יוסף היינמן, שיעורים במסכת פאה (ירושלים, תשי"ד).

⁹ שם, עמ' 5.

¹⁰ הוצאת המחלקה לחינוך ותרבות תורניים בגולה, ירושלים, תשי"ב.

בדברי הסיכום לחוברת כותב יי אייזנברג: "אין טיפול ממשני בשאלה המרכזית, מדוע וכיצד יש ללמוד משנה. להיפך, ככל שאנו שומעים חסברים ולהבים יותר בזכות לימוד המשנה, כך אנו מבינים פחות, מדוע נקבע מקצוע זה לבנות בלבד".⁶

יי אייזנברג מתאר באופן פסימי את מצב הוראת המשנה: "הדיונים סביב הוראת משנה מראים, שקיים פער בין התיאורטיקנים לבין הנועשה בשדה. בכל הדורות היה מוסכם, כי יש צורך להרבות בלימוד משנה, ובכל הדורות אין מבצעים זאת".⁷ דבריו מבוססים בעיקר על הערכת המצב בשדה, ועל הנימה הבלתי נלהבת המתלווה ללימוד המקצועי אצל מורים ותלמידים כאחד (יש לזכור כי הדברים הללו נכתבו בתחילת שנות ה-80, ובינתיים חלה, לפי הערכתנו, התפתחות חיובית).

נדמה, כי התשובה לשאלות, מדוע וכיצד יש ללמוד משנה, מצוייה לא רק בתוכנית הלימודים, אלא גם בספרות הדיסקטית, שהתפרסמה במהלך השנים בספרי עזר ובמאמרים, שנתפרסמו בכתבי עת.

מסרתנו היא לבחון באמצעות עיון בחומר המיוחד את המגמות, שהתפתחו בחוראת המשנה ואת הלקחים, העולים מן החומר ביחס לעתיד הוראתה.

החומר המיוחד המצטבר סביב הוראת המשנה מראה, כי העניין בהוראת המקצוע הולך וגובר, והיקף ההוראה מתרחב בשנים האחרונות. בתי הספר התורניים, שהתפתחו בעשור האחרון, שמו דגש מיוחד על תוספת שעות להוראת משנה. לעיתים קרובות, "תורנית" של בית ספר נמדדת לפי כמות השעות הנוספות, שמוקדשות ללימוד משנה, מעבר לתוכנית הלימודים הרגילה של משרד החינוך. בבתי ספר רבים מתחילים ללמד משנה בכיתות נמוכות (כיתה ב'), ומתמידים בחוראתה גם לבנים, שהחלו לשחות בים התלמוד. בכיתות הבנות יש תוספת ממשית בהיקף השעות ובאיכות החוראתה.

אנו ננסה לבדוק, כיצד נוצרה התפתחות זאת, ומה היו השלבים השונים בהוראת המקצוע מאז קום המדינה.

⁶ שם, עמ' 91.

⁷ שם, עמ' 113.

6. בשלהי שנות השישים התחזקה המגמה של לימוד הפן החלכתי של המשנה. הדבר בא לידי ביטוי ברעיונות של לימוד משנה בהעמקה ושל לימוד נושאים במשנה.¹⁶ סביב הכרת יסודות החלכה והבנת המחשבה החלכתית נוצרה אסכולה מיוחדת. הרב אליעזר בן שלמה¹⁷ הציע לחתור בלימוד המשנה להכרת יסודות החלכה, כדי להשתמש במושגים הלכתיים ולבחון לאורם שאלות מעשיות מחיי היום ויום. שיטה זאת מבקשת להשיג בלימוד משנה לבנות, את מה שניתן להשיג עם הבניס בלימוד גמרא. יש בדרך זו מעין לימוד גמרא על המשנה, אך מבלי לעיין בגמרא, אלא רק להבין את השאלות, שהגמרא מעלה. הלומד מופנה למקורות עזר מפרשני התלמוד, והדיון נסב על הבנת הפשט ועל שאלות משפטיות ומוסריות.

7. בשנות ה-70 התפתחה המגמה של לימוד המשנה בהעמקה בכיוונים נוספים.

הרב דניאל שלמה הציע ליישם את הרעיון של "שיעורי בית קבועים בתנ"ך", שפיתח ירחמיאל ברגמן; גם במשנה.¹⁸ זאת כדי להביא את התלמידים להתמודדות עם הטקסט, למצוא את שאלות הכרוכות בו ולהפש תשובות בעזרת הפרשנים.

הרב יעקב קופל רייניץ טוען, שלימוד המשנה לבנות צריך לענות לפחות על אחת משלוש דרישות: שהלומד יהיה לימוד הלכה למעשה, שהוא יכלול עקרונות הלכתיים חשובים ושהלומד יהיה חשוב לחינוכה הדתי של התלמידה.¹⁹ הוא טוען, שכאשר המורה מכין את השיעור במשנה, עליו לקרוא את הטקסט קריאה בלתי משוחדת, לפרק את המשנה לגורמים ולהפש את העקרונות המסתתרים בה.²⁰ לדעתו, יש לטפח באמצעות לימוד המשנה את החשיבה היוצרת ואת הכישורים הלמדניים של התלמיד.²¹ הוא מציע לעיין במשנה ללא פירוש, תוך ניסיון לגלות את הקשיים. בעיון זה יש להתייחס גם לסידור המשנה ולעריכתה.²² גישה זו מובילה לעיון מעמיק במשנה, העשוי לשמש תחליף ללימוד גמרא.

היו שהציעו להציג לתלמידים סיפור מחיי היום-יום, כדי שיגלו את השאלות

¹⁶ דב שחר, "נסיגנות מיוחדות בהוראת משנה", שמעתיין 4 (תשי"ח), עמי 40.

¹⁷ אליעזר בן שלמה;

¹⁸ * "חומר עזר לחוראת דיני סוכה", שמעתיין 23 (תשי"ל), עמי 21.

¹⁹ * "הוראת פרק המנהג בריה מובחרת", שמעתיין 35 (תשל"א), עמי 57.

²⁰ * "הדגמה ללימוד משנה בעיון", שמעתיין 41 (תשל"ה), עמי 40.

²¹ דניאל שילר, "משניות קבוע לשיעורי בית במשנה", שמעתיין 25 (סיוון, תשי"ז).

²² יעקב רייניץ, "האם יש להוציא את מסכת סוטה מתוכנית הלימודים של הבית", שמעתיין 45 (תשל"ו), עמי 39.

²³ רח"ל, "המשנה כפשוטה", שמעתיין 50 (תשל"ז), עמי 141.

²⁴ רח"ל, "פיתוח החשיבה בהוראת משנה", שמעתיין 53-54 (תשל"ח), עמי 60.

²⁵ רח"ל, "שיעור במשנה", שמעתיין 58 (תשל"ט), עמי 31.

2. בשנת תשי"ח פרסם מנחם בקר חוברת עבודה במשנה למסכת סנהדרין

לכיתה ו', ולמסכת בבא מציעא לכיתה ח'.²⁶ החוברות ערוכות כעבודה עצמית, והן כוללות שאלות על המשנה ועל מקורות נוספים מתוך המפרשים השונים. החוברות דומות לחוברות של ה"ימון", אבל ערוכות בצורה פחות מפותחת. גם חוברות אלו לא חוללו שינוי גדול, כנראה, בגלל הטעמים שציינו לעיל ביחס לחוברות של ה"ימון".

3. יהודה מוריאל הציע בשנת תשי"ט להורות משנה במגמה הלכתית.²⁷ הוא המליץ להגדיר את מושגי היסוד, את העקרונות ואת הכללים המשפטיים העולים מתוך הדוגמאות. מוריאל ביקש להפוך את לימוד המשנה ללימוד המחשבה התלמודית.

4. בשנת תשיכ"ד התחיל להתפרסם כתב העת "שמעתיין". בכתב עת זה התפרסמו

מאמרים במתודיקה של כל מקצועות הקודש, ובין השאר, יש שם התייחסויות מעניינות להוראת המשנה. בשנת תשיכ"ה פרסם הרב יעקב קופל רייניץ מאמר,²⁸ ובו הוא ממליץ לשלב באופן נרחב את לימוד המשנה בתוך לימודי הקודש של הבנים אף על חשבון לימוד תלמוד גמרא. לדעתו, כך יהפכו, לפחות הבנים, ללומדי משנה, אם לא יגיעו ליכולת לימוד עצמי בגמרא. המחבר מציע שאלונים לעיון ולחזרה במסכתות שונות, המבוססים, בעיקר, על עיון בברטנורא ומעט בראשונים. השיטה באה להדריך את הלומד בחשיבה תלמודית, ובעצם מהווה תחליף ללימוד גמרא.

5 "משניות מבוחרות", פירשו של הרב מנחם קהתי למשנה, התפרסם באמצע שנות השישים, ויצר תנועה חדשה של לומדי משנה, בעיקר בקרב "בעלי בתים", וגם בקרב מורים ותלמידים בבתי-ספר. הפירוש לא חדר באופן נרחב לכיתות, וזאת מסיבות של שמרנות וחשש לשנות ממסבצ ראשון. אולם במשך השנים חולל הפירוש שינוי משמעותי בהיקף לימוד המשנה ובדרך ההוראה בכיתה, וכדבריו של זרח ורחפטיג: "במה קנה ספר משניות קהתי את עלמו? בפשטותו, בבחינתו, בדיקונו, בשלמותו, בקיצורו, במבואותיו המאוררים, בהקדמות לכל משנה, בלשונו הנקייה והמשופרת, ועל כולם - בחינתו".²⁹

²⁶ הוצאת אברהם ציוני, תל-אביב, תשי"ח.

²⁷ מנחם בקר פרסם מאוחר יותר חוברות נוספות:

²⁸ תוריד למורה - מדריך דידקטי להוראת המשנה לכיתות ד' - ה' (ירושלים, תשל"א).

²⁹ * יעקב משינתי לתלמיד - עבודות במשנה לכיתות ד' - ה' (ירושלים, תשל"ט).

חשאלות בעבודות לתלמיד מורגות נמן הקל אל הקשה, והן עוסקות בהבנת הפשט וכן בעיון במפרשים ובמקורות נלווים. גם חוברות אלו פחות מקיפות מהחוברות של ה"ימון".

³⁰ יהודה מוריאל, "הכנת שיעור במשנה", בשדה חמי"ד חוברת ג' (תשי"ט), עמי 84.

³¹ יעקב קופל רייניץ, "יולעולס הוי ר' למשנה", שמעתיין 60 (תשי"ח), עמי 21.

³² "פירוש המשניות של ר' מנחם קהתי, ערכו, אופיו, תולדותיו", ספר הויברון לר' מנחם קהתי

(ירושלים תשי"ט), עמי 70.

גישת היינמן - בקר: מגוון רחב של מקורות סביב המשנה ועיון פעיל במקורות ובפרשנות על המשנה.

גישת מוריאט - בן שלמה: לימוד עקרונות הלכה וחשיבה הלכתית מתוך המשנה. גישת ריינץ: פיתוח החשיבה התלמודית ולימוד משנה בהעמקה.

גישת פרויקט בר-אילן: הגישה האינטגרטיבית.

בשנות ה-80 תופסת הוראת המשנה מקום גם בהכשרת מורים ומורות ללימוד המשנה.²⁸

כאמור, נכתבו מאמרים ונספים על פי הגישות הי"ל. נעמי רוזנברג, אחד רוסט ויהודה שורץ כתבו על לימוד משנה בהעמקה.²⁹

אברהם אביגד ואבי קליינמן כתבו על לימוד הלכה באמצעות המשנה.³⁰

בשיטה האינטגרטיבית התפרסם חומר רב בנושאים שונים על ידי הפרויקט לתועבה"ב בר-אילן. במסגרת יחידת ההערכה של האגף לתוכניות לימודים נערכה בדיקת הישגים בתוכניות אחדות.³¹ בד"ד כלל תוצאות השיטה היו משביעות רצון, וההישגים היו טובים.

10. גישה נוספת התפתחה בשנות ה-80, ונכתבו על פיה עבודות אחדות, הוראיות אף הן להתייחסות במסגרת זו.

בשנת תשל"א כתב שחר בן שר"ים על המבנה הספרותי המיוחד של המשנה.³²

²⁸ יהודה שורץ, "דרכי הוראת משנה בסמינר למורות", שמעיתון 59 (תש"ס).

יהודה שבי, לוחות מכת ברכות - סדר ותבנית במשנה, משרד החינוך והתרבות המכון לתכנון לימודים (נירשלים, תשמ"ז). החוברת מציעה יחידות לימוד והוראה לתלמידי סמינרים בבואם ללימוד משנה ולהיות כשיר להוראתה.

²⁹ * נעמי רוזנברג, "הוראת משניות א-ה' בפרק אלו מצאות", שמעיתון 79 (תשמ"ח), עמ' 27.
* אהוד רוטט, "הוראת משנה בד"ד ההעמקה - צידה בייס", בשדה חמ"ד, ניסן-אדר (תשמ"ח) עמ' 244-245.

* יהודה שורץ, "הוראת המשנה בד"ד התלמידה הפעילה", שמעיתון 101 (תשי"ג), עמ' 264.
* אברהם אביגד, "שולחן-ערוך" ונשיא כלל כחומר עזר בהוראת משנה", שמעיתון 59 (תשי"ס), עמ' 25.

* אבי קליינמן, "הוראת תורה שבעל-פה ומחשבת ישראל לבנות", שמעיתון 64 (תשמ"א), עמ' 23.
* מיכל פדואה, "סקר על תפילת החוברת "פרקים", משרד החינוך והתרבות, המרכז לתוכניות לימודים מדרס הערכה (1980).

* יהודה רוזנברג, "הוראת החוברת "ראש חודש", משרד החינוך והתרבות, האגף לתוכניות לימודים 1983.

* הי"ל, "הוראת החוברת המטבה שלני", דר"ח ניסיון מס' 3. משרד החינוך והתרבות המרכז לתוכניות לימודים מדרס הערכה ומחקר (תשמ"ח).

³² שחר בן שר"ים, "השיטה המשנתית", שמעיתון 29 (תשל"א), עמ' 7.

הקשורות בסיפור, ואשר פתרון נמצא במשנה. בד"ד זו הלכו גם בלימוד דינים.³³

8. בשנת תשל"ג התחילה לפעול ועדה, שתפקידה היה לפתח תוכנית לימודים בתורה שבעל פה לבית הספר הממלכית. הוועדה היזה משותפת למשרד החינוך ולאוניברסיטת בר אילן, והיא פרסמה חוברת ראשונת ללימוד תורה שבעל-פה על פי הגישה האינטגרטיבית. על גישה זו כתב הרב יהודה אייזנברג: "דומה, כי אין פתרון הגיוני יותר, מאשר לבנות את תורה שבעל-פה סביב תכנים. הטקסטים המלווים את התוכן הנם מן המשנה והתלמוד, וסביבם מקורות נוספים. לסיכום, להבהרה ולהעמקה".³⁴ ביחס לתוכנית האינטגרטיבית הוא מוסיף: "השינוי העיקרי בתוכנית זו הוא בכך, שהוא מבטל את המחיצה שבין המקצוע דינים למקצוע משנה, ומשלב את שניהם למקצוע תורה שבעל-פה... תוכנית זו הינה פריצה בשני תחומים: המושג תורה שבעל-פה... הורחב מעבר למה שהיה מקובל עד כה, תחומים נוספים מספרות ההלכה נכללו בתוכנית הלימודים, וכן נעשה שילוב ממשני בין התחום של המשנה לתחום של הדינים".³⁵

הגישה החדשה של תוכנית בר-אילן תשל"ג בונה את הלימודים של כל מקצועות התורה שבעל-פה סביב נושאים. לפי גישה זו מיטשטשים הגבולות בין התחומים השונים בתורה שבעל-פה, והאינטגרטיביות מגוייסת להרחבת האופקים ולחזיק העניין של התלמידים בנושאים הנלמדים.

המיתודה המיוחדת ללימוד משנה כמקצוע נפרד איננה מודגשת, והמקורות מן המשנה אינם בולטים. על פי גישה זו פורסם חומר רב בתחומים כמו: ציצית, תפילה, כשרות, אהבת רע, צדקה, שכירות ועוד.

הנושאים שנקבעו בתוכנית משותפים לבנים ולבנות, אולם ד"ד הלימוד שונה: חבנות לומדות את הנושאים על בסיס המשנה, ושאר החומר מלווה את הלימוד, והבנים לומדים את הנושאים על בסיס סוגיות תלמודיות.

בשנות השמונים התעצם העיסוק בהוראת משנה, וניתן לראות, כי המנומת שנסקרו לעיל, תופסות מקום זו בצד זו.

9. כסיכום ביניים ניתן לאפיין את הגישות שהתפתחו, כדלקמן:³⁷

³³ עמוס סמאך, "על לימוד משנה בהעמקה", שמעיתון 52, תשל"ח עמ' 30.
³⁴ "תוכנית לימודים בתועבה"ב - 50 שנות לבסיס", עמ' 80.

³⁵ שם, עמ' 82.
³⁶ שם, עמ' 84.

³⁷ יש להיזהר בסיפולוגיה המוצעת על דינן. ודאי שבעל התפילות השונים לא עצמו עצמם באופן מוחלט לתחום, אשר יחסנו להם. החלוקה המוצעת על דינן באה בעיקר לאור מתודי, כדי לסייע בחבנת הגישות השונות ובתיאור ההתפתחות בהוראת המקצוע.

11. הרב אהרן פאלק פיתח גישה מיוחדת להוראת המשנה בכיתות הנמוכות.³⁹ הוא מנסה ללמד את המשנה בשיירה תוך התאמת מנגנונות מוכרות למילות המשנה, ותוך שימוש ביצירותיו של תנועה ופעלתנות. גישה זו מחזקת את מרכזי השינון, מוסיפה עניין רב לילדים הצעירים, ומאפשרת ללמד את המשנה כבר בכיתה א'. בצד הגישות הללו התפתחו מפעלים בלתי פורמליים בבתי ספר, אשר ביקשו לחזק את השינון והלימוד בעל-פה: חידונים, מבחנים ארציים, מפעל הזיכרון לילדי השואה ועוד. בבתי ספר תורניים אפשר לפגוש ילדים, אשר באמתחתם זדעה של עשרות משניות בע"פ.

בשינון קיימת חזרה לסידודת הלימוד הקדום, והאמצעים החדשים המסייעים לשינון מצטרפים למגמות החלמה והתרחבה. אלה יוצרים ביחד מסכת מקיפה ומעניינת, המהווה אתגר חדש למערכת החינוך הדתי בלימוד המשנה.

12. בשלהי שנות ה-70 נפתח בקריית-ארבע מוסד המכונה "תלמוד תורה-חברון". הרב דן בארי, שהקים את המוסד, פיתח שיטת לימוד כוללת ומקיפה - תכנית "ברקאי".

לא כאן המקום לחרוך שיטה זו, אולם לענייננו יש לציין, שעל פיה יש ללמוד את כל ששת סדרי המשנה (לאחר לימוד כל התנ"ך בכיתות הנמוכות), ואת בשיטה המדגישה את השינון בצד העיון.

את שיטת "ברקאי" אימצו מוסדות נוספים, וחזר הגביר את לימוד המשנה במוסדות רבים, בבחינת "קנאת סופרים".

הרב אורי לוי פרסם חומר בלימוד משנה על פי תכנית "ברקאי". בחומר ישנה הדגשה מיוחדת על השינון והחזרה, בצד אימוץ גישות לעיון אינטלקטואלי.⁴⁰

פרק ב' - סיכום הגישות באופן סכמתי

בגלל קשיים בלימוד המשנה הנובעים מהיותה טקסט "יבש", מצאנו הצעות שונות ומגוונות להעשרה, להרחבה ולהעמקה. זאת ע"מ שלא תיראה לעומדת בפני עצמה; ניצל המשנה כקיש קפיצה להרחבה בכיוונים המעניינים את התלמידים או את

המוסד החינוכי.⁴¹

³⁹ הרב אהרן פאלק, משניות בשט"פ - בשירה, בתנועה בפעולות, (ירושלים תשי"ז).

⁴⁰ הרב אורי לוי, משנה הוראה - חוברת עזר למורה וללומד על מסכתות שביעית ומעשרות, בהוצאת תלמוד תורה חברון (קריית ארבע, תשי"א).

⁴¹ גישה זו מאפיינת את לימוד המשנה בבתי הספר הממלכתיים.

המשנה והוראתה

הוא פיתח את הרעיון, שיש משניות הערוכות בצורה ספרותית של בית, פזמון, קצב, חרוז וכו' - תכונות האופייניות לשירה, ולא לפרוזה. באותו עניין כתב גם הרב שלמה חיים ברנשטיין.³³

על בסיס רעיון זה כתבו אחדים הצעות לעיון במבנה הספרותי-התבנית שמשנה, תוך המלצה לנצל את התכונות הללו להוראה יותר מעניינת ומשכת. יהודה שורץ כתב על הגישה הספרותית-תבניתית בהוראת המשנה כגישה-על,³⁴ המתאימה להיות בסיס לכל הגישות האחרות.

הרב יהודה שביב כתב על סדר ותבנית במשנה.³⁵ החידוש בשיטה המוצעת על ידו הוא בלימוד ספר המשנה כחטיבה שלמה, כיצירה ערוכה ומסודרת, תוך נסיון להתחקות אחר מגמות הסידור ומאפייניו. בדרך זו יש גם יסודות יצירתיים. העובדה, שאין בה כללים ברורים, מאפשרת לתלמידים לנסות לגלות קשרים וזיקות: תוכניים, הלכתיים, נסוחיים, כרונולוגיים, ספרותיים והסטוריים.

יוסף שמשיל הלך בדרך דומה ב"מבני משנה", בעומדו על המבנה המרפ-סמכותי של המשנה.³⁶ השיטה יוצרת אתגרים חשיבתיים, והעריכה המרפית של המשנה עשויה בעזרת מחשב.

בדרך זו הלך גם משה קליין בחיבורו "המשנה כדרכה".³⁷ הוא רואה את מבנה הפרקים במשנה ותולדות העניינים בתוך כל פרק, כדבר מתוכנן על פי מודלים מיוחדים, המבליטים את הזיקה של הנושאים השונים בתוך הפרק. הפרק הוא אוסף של הלכות מאורגנות מעשה אומן, אשר יוצרות "חבילות משניות" המסייעות להבנה ולזיכרון. הרעיון של קליין קשור לעיקרון של שירת המשנה, והוא עוזר להתבונן בפרק שלם כיחידה ספרותית מרשימה.³⁸

לפנינו גישה, המבוססת על התבוננות ספרותית תבניתית במשנה, החל מן המשנה הבודדת (השירה המשנית - בן שרים, שורץ, שמשיל, דוד התבוננות בפרק המשנה כולו כיחידה ספרותית (קליין), ועד התבוננות במסכת שלמה ואף בסדר שלם כיחידה ספרותית מובנית (שביב).

³³ שלמה חיים ברנשטיין, "שירה משנית", שמעון 73-74 (תשמ"ג), עמ' 50.

³⁴ יהודה שורץ, "הגישות הספרותית תבניתית בהוראת משנה", דפים 31 הוצאת מכון מופ"ת (תשי"ז).

³⁵ רחיל "הוראת שירת המשנה", שמעון 100 (תשי"ז), עמ' 264.

³⁶ לעיל, הערה 28.

³⁷ יוסף שמשיל, מבני משנה במסכת ברכות (פתח תקוה, תשמ"ט).

³⁸ משה קליין, המשנה כדרכה (ירושלים, תשי"א).
³⁹ גישה זו משתמשת ב-88 (תשמ"ז), עמ' 66 שם מתאר קליין את שיטתו בגיבוש מודלים, אשר מתארים את הפרקים כיחידות תכנון ומבנה.

השיטה האינטגרטיבית משלבת את המשנה בתוך משפחות מקצועות התורה שבעל-פה, כאשר ההמלצה היא ללמוד את המשנה בצד מקורות מנוונים אחרים (בדומה לשיטת היינמן).

יש לציין את העובדה, שפרייסקי תורה שבעל-פה של בר-אילן יצר גם חומר מתמודד עם הוראת המשנה באופן בלעדי, כאלטרנטיבה לגישה האינטגרטיבית או כחלק ממנה.⁴⁵

יש מקום להציע תפיסה חדשה לרעיון האינטגרטיבי - לשקול לא רק צירוף מקורות שונים סביב המשנה כבסיס ללימוד אינטגרטיבי, אלא צירוף של גישות ושיטות שונות כאינטגרציה מיתודית. חשיפת המורים לגישות השונות, ובאמצעותן גם חשיפת התלמידים להיבטים השונים המשולשים באמצעותן, תחזק את המקצועי, תעשיר את הוראתו ותפתח צדדים מרתקים ואפשרויות נרחבות לעיסוק בו.

פרק ג' – סיכום

מצאנו, כי בעשור האחרון צברה הוראת המשנה תנופה רבה. הדבר בא לידי ביטוי בשפע של חומרי לימוד ופרסומים מיתודיים, וכן בתוספת משמעותית של שעות הוראה לבתי הספר היסודיים החל מהתחלות הנמוכות. הרחבת לימוד המשנה הפכה להיות הדגל של המגמות התורניות בבתי הספר הדתיים. פותחו אמצעים להוראת המשנה בכיתות הנמוכות, ושפרו שיטות ההוראה בכיתות הבינוניות של בית הספר. באשר לכיתות חטיבת הביניים של הבנים והנחיות הגבוהות של הבנות, עדיין קיימת מבוכה והתלבטות. גישות שונות מוצעות, ותוכניות שונות מתחרות אלו באלו.

דומה, שיש בסקירה שלנו משום בסיס ליצירת גישה אינטגרטיבית מבחינה מיתודית, כלומר, ניצול כל הידע וההצעות שהצטברו, ופיתוח דרך מנוונה ועשירה המותאמת לכל תלמיד, לכל כיתה, לכל מורה ולכל פרק משנה.

חשיבות מיוחדת יש, לדעתנו, בחשיפת פרחי ההוראה לגישות השונות, ובתגובות בעבודה המעשית שלהם. בבוא היום ישכילו המורים למצוא את הדרך המעניינת, העשירה והממולחת ביותר להוראת המשנה בכיתתם, בכל גיל בכל בית"ס ובכל רמה.

⁴⁵ יחידה אינטגרטיבית, פרקי משנה ברכות, ת"ל + בר-אילן (ורישלים, תש"ן). החוברת כוללת מקורות ושאלות לעבודה. לא מצויין לאיזה גיל מיועדת החוברת.

1. הכרת הייחיים החקלאיים של אבותינו בתקופת המשנה.⁴²
2. העשרת השפה באמצעות מילים וביטויים מן המשנה.⁴³

3. הכרת הריאליה של חיי אבותינו בתקופת המשנה: המשפחה, הכפר, המסחר וכו'.

4. הכרת תולדות ישראל בתקופת המשנה, חיי התנאים, החברה והעם.

- ב. עיסוק במשנה בהסתכלות מחשבתית-חינוכית. הדגשה מיוחדת על מסכת אבות ועל משניות בעלות אופי דומה, תוך מגמה להפוך את לימוד המשנה לבסיס למחשבת חז"ל.

- ג. עיסוק בשאלות מדעיות ומחקריות הקשורות במשנה, הן מצד המבואות והן מצד תולדות הנוסח ופרשנותו והיחס בין המקורות התנאיים השונים.

- ד. המשנה כבסיס להכרת החלכה והבנת יסודותיה.

- ה. עיון בפרשנות המשנה ובמקורות עזר הנלווים עליה, במגמה לפתח חשיבה תלמודית והבנה של יסודות המשא והמתן העיוני.

- ו. הגישה הספרותית-תבניתית.

- ז. הגישה האינטגרטיבית.

דומה, שניצנים לרוב הגישות ניתן למצוא כבר בדבריו של היינמן,⁴⁴ אלא שבזמנו לא הבשילו התנאים ליישום שיטתו באופן נרחב. בדבריו של היינמן יש בסיס לשיטה האינטגרטיבית כמו גם לגישה של פיתוח החשיבה התלמודית ולגישה הספרותית.

במשך השנים זכו היבטים שונים להבלטה ולהדגשה, וכל מחבר או מחנך מבטא נקודות מוצא מיוחדות ביחס למחנות המקצוע ולתועלת שבהוראתו. היו כאלה, שדיברו בלהט על הצד החינוכי מחשבת, לעומת אחרים, שדיברו על הצד החלכתי מעשי. היו שדברו על חשיפת הידיעות הכלליות, שניתן לרכוש באמצעות המשנה, והיו שדברו על הצד הלימודי פורמטיבי.

דומה, שהגישה הספרותית תבניתית חזרה ליסודות לימוד המשנה כיצירה בעלת ערך עצמי, כחיבור בעל סגולות מיוחדות, אשר חשיפתן יוצרת תשתית חשובה להרחבה בכיוונים שונים, אולם זאת רק לאחר העיון במשנה כטקסט בעל ערך עצמי.

⁴² ע. אמיתי, "המשנה בבית הספר העממי בכפר", חד החינוך (תרכ"ט).

⁴³ י. קקלי, "ניבים במשנה - העשרת לשון הדיבור", החינוך (תשי"א); וראו: הרב י. שביב, "ניבי לשון במשנה", שנה בשנה, תשמ"ג.

⁴⁴ לעיל, הערה 8.

בנימין דומוביץ

המשנה והוראתה

מבוא

לימוד משנה בבית-הספר הממלכתי-דתי צבר תנופה רבה בעשור האחרון. מערכת החמי"ד מייחסת חשיבות רבה ללימוד משנה בתוך מכלול לימודי תורה שבכתב ותורה שבעל-פה. אנו מוצאים שימוש גובר והולך בחומר למידה ובפרקי הדרכה מתודיים בתחום זה, וכן תוספת משמעותית של שעות לימוד משנה במערכת החינוך הדתי גם בכיתות הנמוכות בבית-הספר היסודי.

לימוד משנה מורחב ומוגבר מאפיין במיוחד את בתג-הספר התורניים ואת הכיתות התורניות, הפועלות בתוך בתג-הספר. הפרויקט לתכנון חלומדים בתושבע"פ מ"ד (ממלכתי-דתי), הפועל באמצעות האגף לתכניות לימודים של משרד החינוך ואוניברסיטת בר-אילן (להלן: פרויקט תושבע"פ - בר אילן), הוציא לאור בשנים האחרונות סדרה של חוברות למידה והדרכה חדשניים הנושאת את השם: פרקי משנה. סדרה זו מיועדת לבית-הספר היסודי (כיתות ג'-ו') ולחטיבת הביניים בחינוך הממלכתי-דתי, כדלהלן:

- כיתה ג' - משנה ראשונה: חודש בחודשו. (בהכנה)
- כיתה ד' - פרקי משנה: סוכה ומגילה.
- כיתות ה'-ו' - פרקי משנה: ברכות.
- פרקי משנה: ראש-השנה.
- כיתות ו'-ז' - פרקי משנה: סנהדרין.
- פרקי משנה: פסחים.
- כיתות ז'-ח' - בית דין (מבחר משניות ממסכת סנהדרין).
- כיתה ז' - פרקי משנה: בבא מציעא ובבא בתרא.
- כיתות ח'-ט' - פרקי משנה: תמיד.

המדרוך למורה - המשנה והוראתה - מיועד למורים המלמדים משנה בבית-הספר היסודי ובחטיבת הביניים בחינוך הממלכתי-דתי.

פיתוח תוכניות לימודים, כפי שנגעה באמצעות הוועדה לתוכניות לימודים ופרויקט בר-אילן, וניצול הידע והניסיון המיתדי שהצטבר במהלך השנים, עשויים לענות על החסרונות, שהזכרנו בראשית דברינו בסקירה זו. הוראת המשנה יכולה להפוך להצלחה הגדולה של ביה"ש הדתי והיא עשויה להיות מכשיר חשוב בהגשמת המטרות החינוכיות שלו. הוראת המשנה יכולה להעשיר את חינוך הביניים והבנות תוך יצירת חדגמיות הגיונית במעבר מכיתה לכיתה, ואינטגרציות בגישות מיתודיות להוראה בכל שלב ושלב. לדעתנו, יש סיבות טובות לאופטימיות ביחס לעתידו של המקצוע ולהישגים חינוכיים-תורניים ואינטלקטואליים, שניתן להשיג באמצעותו.⁴⁶

⁴⁶ לא התייחסנו בסקירתנו לשאלת המתח הקיים בין לימוד משנה ללימוד גמרא ולוויכוח הקיים בעניין לגיל המתאים להתחלת לימוד הגמרא אצל בנים, וזאת על חשבון הפסקת לימוד המשנה. לא התייחסנו גם לפולמוס בדבר העדפת לימוד משנה על גמרא במקצוע עיקרי בתושבע"פ לתלמידים בבתי ספר שאינם עיוניים. כל היטל חודגים מנמנת סגירתו ועיין על כך בחוברת של אייזנברג, הוראת תורה שבעל-פה - חמישים שנות לבטים.